

Ђорђе Станковић

СРБИЈА
1914–1918
РАТНИ ЦИЉЕВИ

ЕДИЦИЈА
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2014.

Издавање Едиције Србија 1914–1918
подржало је Министарство културе и информисања
Владе Републике Србије.

ЂОРЂЕ СТАНКОВИЋ

СРБИЈА
1914–1918
РАТНИ ЦИЉЕВИ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

ПРЕДГОВОР

У последње две деценије водиле су се бројне опречне расправе о улози Србије у стварању Југославије 1918. године, али и о улози Србије у „разбијању Југославије”. Те расправе подједнако су, често до усијања, вођене у историографији, публицистици, медијима, јавности и посебно у круговима интелектуалне и научне елите, које је подстицао, често и руководио владајући естаблишмент. У центру пажње стајала је констатација, продубљивана до степена шовинизма, да је Југославија била „кобна српска грешка”. На сцену су ступили ревизионисти свих врста ширећи дух омразе и негирања достигнућа југословенске државе, њених вођа – посебно Николе Пашића и Јосипа Броза Тита. Често смо јавно питали на основу којих историјских извора то може да се закључи и, наравно, остајали смо без одговора. „Балкански чобани” вођени „балканским главарима”, помогнути, као увек у историји, сваковрсним страним утицајем, нису ништа боље смислили осим скидања са зидова „стarih кременача и старих кокотара”, „кама и ханџара” и развијали сваки своје закопане старе заставе. Емоције национа еруптивном снагом претвориле су се у крвави пир!

У таквој ситуацији критичка историјска наука и научници били су потиснути у страну, њихова дела прећуткивана, осим оних којима је „благо из Агре” било прече од научног достојанства, а њихова дела, готово без икакве научне вредности постајала „политички и идеолошки корисно оперативно штиво”. У раздобљу 1970–1990. југословенска држава однеговала је око 80 научника критичке оријентације, афирми-

саних на домаћој и страној сцени који су објавили преко 400 књига и 3000 научних расправа. И то управо највише о стварању Југославије, историје Краљевине и Другог светског рата. Ниједан од њих до данас никада није био званично „експертски искоришћен”, „консултован” а њихова дела махом су била сатанизована. И то у свим бившим републикама Југославије! Неки су чак затварани и убијени, други су остали без пасоша и „ратног војног распореда”.

Овај процес, без обзира што су се у наведеном раздобљу променила три политичка система, тече и даље, негде мирније а негде са много реваншизма и личне омразе. Нико од научника ове критичке оријентације није претендовао да изађе из оквира научног и педагошког позива. Остаће забележено, иако су га „шовенски лешинари” прогласили за „државног и партијског историчара” и „комуњару”, да је проф. др Бранко Петрановић, на званичан позив да буде изабран у Извршни комитет ЦК СКЈ у два наврата (1985. и 1989.) кратко одговорио: „Закаснили сте!” и „Много касните!”

Књига која се налази пред читаоцима, у првобитном облику била је знатно краћа верзија и имала је функцију уводне студије за модерно конципирану и најновијим резултатима историјске науке обогаћену „Историју Југославије”. Пошто то ни данас није могуће аутор ових редова одлучио је да допуни текст, не само историјским изворима и картама, већ и, по цену властитог угледа, компилаторски инкорпорира „in extenso” резултате својих истраживања у последње две деценије која још нису научно оспорена. Уз уважавање свега оног што на емпиријском плану доноси ревизионистичка историографија и страни историчари, можемо да кажемо да је то оно што критичка историографија данас рационално распознаје. То је и прво такво дело на подручју бивше Југославије. И последње што се тиче овог аутора.*

* Ово дело је проширено издање књиге „Србија и стварање Југославије”, Службени гласник, Београд 2009.

1.

НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМИ И СТВАРНОСТ

У време стицања независности и међународног признања 1878. године, одлукама Берлинског конгреса, Србија је имала 48.300 км², а одмах по проглашењу за краљевину 1882. године 1.901.736 становника. Преовладало је у огромном броју (89%) сељаштво са великим процентом неписмености – око 80%! Осим занатства у градовима и варошима, тек крајем века изграђена је прва железница (Београд–Ниш), организован је модеран поштански и телеграфско-телефонски саобраћај, престоница Београд добила је, по савременим урбанистичким плановима, калдрмисане улице и електрично осветљење, почео је да се развија речни саобраћај и стварао се малобројни „трговачки сталеж”. Пuteви у унутрашњости били су готово непроходни, али се настојањем државе неколико главних токова трговине одржавало и стално побољшавало. Модерна индустрија и радничка класа нису готово ни постојали. Политичке партије биле су тек у стварању а бирачко тело се углавном поводило за вођама не познавајући ни елементарне основе страначких програма. Постепено, оно се преображавало од политичког објекта у политички субјект од важног друштвеног значаја. Томе су све више доприносиле и страначке новине које су почеле да излазе и „нису се читале само у Београду и главним варошима”. Парламентарна форма владавине била је под сна-

жним, ако не и одлучујућим утицајем аутократске династије. Елементи модернизације друштва тек су крајем века почели да се називају у свом рудиментарном облику.

На развој Краљевине Србије и „кројење њене судбине” одлучујуће су утицале велике силе Европе, као и на ток историје свих Срба расејаних дијелом југоисточне Европе, под влашћу две империје – Аустроугарске и Турске, али и осталих великих европских империја, првенствено Немачке, Русије, Енглеске и све више, Француске. Српско друштво постајало је све динамичније – број становника се увећавао брже него у државама у окружењу (1903. године – 2.700.000), социјална структура се мењала. Посебно је био уочљив пораст интелектуалне и научне елите.

У свом империјалном походу за светском моћи немачки експанзионизам задао је први отворен и по балканске народе погубан ударац на Берлинском конгресу 1878. године. Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину и да њеним „примитивним народима” донесе „благодети модерне цивилизације”. У пракси се то претворило у беспримерну експлоатацију њених сировина и распиривање мржње и шовинизма између три народа и три вере (Срба, Хрвата и муслимана). Историја је показала да је даривање међународног признања независности двома српским државама, Србији и Црној Гори, раздвојеним турским Санџаком, било више него погубно. Србија је добила право да се прогласи краљевином 1882. године, уз велике концесије међународном капиталу, посебно немачком (изградња железнице која није била ни од какве користи српском извозу, почетак интензивне експлоатације њеног рудног богатства итд.). Династија Обреновић (краљ Милан и краљ Александар) били су немоћни да се са корумпираном политичком елитом супротставе немачком надирању према истоку. У сељачком мору и највећем делу интелектуалне и научне елите постајали су омрзнути као „немачкари” и „швапске слуге”. Ту пропаганду тајно је подстицала и Русија. Један од основних узрока државног удара који је 1903. године извела војска,

доводећи династију Карађорђевић на власт, имао је упориште у тежњи да се у Србији руши „швабски поредак и потчињеност”. Велике силе и међународна јавност нису показале наклоност према том чину, мада су биле веома добро обавештене о немачком ставу на Конгресу, којег су зацртали Ото фон Бизмарк и Ђула Андраши, да се на европском југоистоку не сме дозволити стварање једне велике и јаке словенске државе. Овај су став као свој трајни циљ усвојиле све немачке грађанске елите.

И поред свих међународних тешкоћа (прекид дипломатских односа са Енглеском, потпуна зависност српског извоза од Аустроугарске с обзиром да је 90% српског извоза „живе стоке” још увек ишло примитивним путем преко скеле у Шапцу!), Краљевина Србија је Мајским превратом и новим Уставом постала демократска држава, а њено друштво је добило основу за модернизацију и стицање већег капацитета моћи. Владајућим снагама – краљу, влади, Народној скупштини, војсци, цркви и политичким партијама, питање националног уједињења наметнуло се еруптивном снагом историје и стварности (две трећине Срба још увек је живело под „јармом Аустро-Угарске и Турске”). Различите концепције уједињења прожимале су се са циљевима званичне политике, као и програмима политичких партија. Самостална радикална странка унела је у свој програм потребу „да се гаји дух југословенске заједнице”, док је Народна радикална странка званично тежила ка српском уједињењу, али је са позиција власти снажно подржавала политику „српско-хрватске слоге и јединства”. Остале партије залагале су се за принцип „Балкан балканским народима”, који је искључивао свако страно тугорство и мешање у балканске послове, посебно оне противне интересима њиховог потпуног ослобођења и самоопредељења. Сви страни и домаћи извори сведоче, са немалим запрепашћењем, да је Београд одједном „постао центар југословенских националиста”, „центар јужнословенског окупљања”, „центар српског и јужнословенског уједињења”, „Пијемонт” итд.

Покретачку снагу, у организационом смислу, чинила је академска омладина. На иницијативу Љубомира Јовановића Чупе, студента права, покренут је лист *Словенски јуџи*, а затим основано удружење под истим именом. Њима су се ускоро јавно прикључили „апостоли југословенства”, професори Јован Скерлић, Божидар Марковић и други. У врло кратком времену лист је стекао бројне присталице код бугарске, словеначке и хрватске омладине, као и код студената који су студирали на европским универзитетима.

У току само једне године, 1904, у Софији и у Београду одржана су два конгреса српско–бугарске омладине, затим конгрес омладине из свих српских земаља, потом „Први конгрес јужнословенске омладине” и први јавни концерт југословенске омладине, као и најзначајнија манифестација – „Прва југословенска уметничка изложба”, коју је отворио краљ Петар I. Овај омладински југословенски покрет почео је следећих година да се „разлива и хвата дубоке корене код интелектуалне и научне елите”, често уз помоћ званичне српске политике, посебно Министарства просвете и вера и Министарства иностраних дела. Учестали су „састанци” и „конгреси” југословенских књижевника и публициста, организоване југословенске уметничке колоније, затим „конгрес лекара и природњака”, југословенске музичке вечери на Калемегдану и конгреси српских и југословенских учитеља (са преко хиљаду учесника), који су били, заједно са свештеницима и трговцима, расадници нових идеја међу сељаштвом. Априла 1905. године, група српских и бугарских студената путовала је у Загреб, предвођена групом универзитетских професора, а прихватили су је – поред хрватских студената – посланици Хрватско–српске коалиције. На великом заједничком састанку, Јован Скерлић је изговорио стихове који су изазвали „бурно одушевљење и свестрано одобравање”: „Стојте као стене у суморној ноћи, Очекујте зору која мора доћи”. *Словенски јуџи* покренуо је „Југословенску библиотеку”. У Србији се први пут преводе и читају дела Ивана Цанкара и бугарског писца Елина Пелина, као и бројних других пи-

саца хрватске и српске националности из Аустроугарске. Најзначајнији српски часописи, *Српски књижевни иласник* и *Дело*, редовно су објављивали чланке о најзначајнијим културним и политичким догађајима у југословенским земљама. Међу дневним листовима предњачила је *Полиџика*, чији су покретачи и власници били чланови словеначке породице Рибникар. Словенац Даворин Јенко углазбио је српску химну *Боже њравде*, а на позив Николе Пашића у Београд је 1907. године дошао др Нико Жупанич, један од оснивача Етнографског музеја. Словеначко народно позориште гостовало је у Београду и Крагујевцу, док су српска позоришта све учесталије посећивала Војводину и Босну и Херцеговину. Никола Пашић послао је – са замашном сумом новца – др Емила Гаврила у Босну и Херцеговину, да покреће српске новине и часописе и помаже културно-просветна друштва и цркве. Материјално је помагао Франа Супила у Ријеци, Хинка Хинковића у Загребу, браћу Кризман у Вараждину, браћу Прибићевић и Душана Поповића у Загребу, Атанасија Шолу и Глигорија Јефтановића у Сарајеву, Османа Ђикића у Мостару и велику српску колонију у Трсту, одакле му је била и супруга. Успоставио је контакт са градоначелником Љубљане Иваном Хрибаром, подстицао и помагао оснивање Хрватско-српске коалиције, најјаче политичке странке у Хрватској и Славонији, потом далматинске књижевнике Ива Ђипика и Луја Војновића, сликара Марка Мурата; тајно је сарађивао и са најбогатијом хрватском породицом Банац из Ријеке итд. У неколико наврата у Београд су долазили познати хрватски писци Антон Густав Матош и Аугустин (Тин) Ујевић. У Македонији је значајно помагао Културно-просветно друштво „Свети Сава”, српске цркве и четнички покрет. На основу скоро пронађених бројних признаница види се да је за „национални рад” придобио и неке албанске прваке у „Старој Србији”. Обим ових активности још није добро проучен, али се може констатовати да су сарадња са балканским државама и покрет уједињења, српског или југословенског, проузроковани као самоодбрана од немачког

агресивног експанзионизма, посебно чинилаца денационализације и шовинистичких подела. То се убрзо показало на бројним „велеиздајничким процесима” у Аустроугарској, који су ову ослободилачку акцију проширили на Чешку, у панславистичким круговима Русије ојачали позиције Србије и добили наклоност јавности сила Антанте. Оне су одлучујуће утицале да Србија изађе као победник у царинском рату који јој је 1907. године наметнут од стране Аустроугарске, а помогнут од стране Немачке. Страни и домаћи извори говоре да је овај отпор стварању *Империмум Германикума* захватио целокупно српско друштво. У њему су учествовали не само омладина, интелектуално-научна елита и владајуће гарнитуре, него и најзначајније установе – Београдски универзитет, Српска краљевска академија, Српска православна црква, војска, социјалисти и грађанске партије, најважнија културно-просветна друштва и појединци из круга привредне елите. Најновија истраживања говоре да је тај отпор деловао неједнаком снагом на простору југоистока Европе, али да је имао све израженију и ширу социјалну основу. То је била генерацијска битка за будућност. У њој се постепено издвајао Никола Пашић.

Одлуке Берлинског конгреса 1878. биле су за Николу Пашића поражавајуће – „оне су као гром распршиле српске идеале, распршиле идеју српског Пијемонта” и то од стране оне земље која се сама ујединила на националном принципу – Немачке. Никола Пашић је тада први пут и шире спознао осетљиви геостратегијски положај Србије, и поред стицања међународне независности и територијалног проширења на југу. „Сада се и на западу нашла Аустро-Угарска”, каже Никола Пашић у једној својој белешци, „са својим утврђењима војним на Дрини и окупационим поретком у Босни и Херцеговини, који су претили да се дух српског племена уништи”. И „противник народног ослобођења и уједињења измену се [*сиц!*] – уместо труле Турске дошла је културна Аустро-Угарска, са унутрашњим грађанским слободама и најбољом администрацијом и најбољим устројством војске”.

Због тога је, према Николи Пашићу, и Србија требало да се изгради у модерну државу, „тако да изображењем, благостањем и слободама својим у земљи развија врлине грађанске и човечанске, и да слобода и благостање омили грађанима њихову отаџбину, а у исто време послужи Србима и осталим оним народностима да теже ка уједињењу с нама”.

У *Пашићевом начерџанију* (у рукопису „Слога Србо-Хрвата”), које је настало десет година касније (1890), Никола Пашић је увидео и суштинску потребу за стварањем једне јаке јужнословенске државе на Балкану. То је била окосница свих његових каснијих програма и акције. У поменутом рукопису каже: „Ток садашње европејске културе са индустријско-железничком производњом и саобраћајем гњави мале државе и мале народности и прети им пропашћу. И оне ћеду [сиц!] пропасти, ако се не осиле и не ојачају груписањем, а нарочито сабирањем сродних племена у једну јаку државу.” Навео је пример уједињења Италије и Немачке, „које су некада представљале колосалну слику раздробљености једног народа”. У том смислу залагао се за стварање српско-хрватске државе, којој би се прикључили и остали словенски народи на Балкану и „која би требало да се изграђује на темељима европејске цивилизације”.

Мајски преврат 1903. године био је прекретница у историји Србије и означио је нову етапу у животу и делатности Николе Пашића. Увођењем уставног и парламентарног система у земљи оствариле су се и основне претпоставке за почетак практичне акције на решавању националног питања. У Србији је извршен демократски преображај и отпочео убрзани процес модернизације друштва, што је створило основне предуслове за отпочињање офанзивне спољне политике, у оквиру које се конституисао и извршавао национални програм. И сам Пашић морао је да коренито измени карактер и облик своје политичке и државничке делатности. Све до Мајског преврата 1903. године Пашић је главну пажњу посвећивао унутрашњој политици, примењујући најразноврсније методе и садржаје, често опречне и са израженим крајностима.

За савременике био је и социјалиста и народњак, бунтовник и завереник, споразумаш и издајник у властитим редовима. Ново раздобље, пре свега политичка и државничка одговорност, условили су трајно сазревање једне од највећих и најсложенијих личности грађанске епохе на размеђи двају векова. Пашић то не би могао постићи без својих способних сарадника (Лазар Пачу, Стојан Протић, Милован Миловановић и др.) и подршке краља, готово целокупне научне и интелектуалне елите, талентованог и добро обученог официрског кадра.

Готово у целом раздобљу од 1903. до 1914. године на власти је била Народна радикална странка. У тих 11 година Пашић је био председник владе пуних 8 година, учествујући у још две владе као министар иностраних дела и министар грађевина (1904. и 1909). Према томе, Народна радикална странка и Никола Пашић били су окосница националне политике Србије. С обзиром на то да је бирачко тело српског друштва подржавало ову политику у целом том раздобљу, може се рећи да је ова политика имала подршку целокупног српског грађанства. Нарочито је било значајно што је националну политику готово у целини помагала нова генерација српске интелигенције својим радовима и „борбеним служењем домовини”. Пашић је умео да је зналачки организује и усмери на помагање „националне мисије”, дајући простора да се размахне и наука и слободно мишљење и борбени национализам.

Последице дуге изолације Пашић је осетио само у првим данима после преврата. Морао је да поднесе оставку на чланство у Државном савету, где је био изабран одмах после преврата, јер су му тројица чланова владе изразили јавно неповерење. Ни овог пута Пашић није био обесхрабрен, нити је помишљао да се повуче из политике. Изабран поново за народног посланика на јесењим изборима и учврстивши још јаче свој положај у странци, наметнуо се као озбиљан кандидат у комбинацијама за састав владе. Приликом формирања коалиционе владе генерала Саве Грујића, 3. фебруара

1904. године, ушао је у кабинет као министар иностраних дела. Ступањем у владу у потпуно измењеним условима, Пашић је могао јасније да искаже свој државнички таленат, да продубљеније осмишљава политику Народне радикалне странке и практично спроводи њен национални програм. Колико је његово прво иступање у Народној скупштини, као министра иностраних дела, било доследна потврда раније стечених политичких начела и начела националног програма, толико је ово за Србију било и радикално мењање правца спољне политике. Владе и режим династије Обреновића, после 1878. године, готово и нису имали стратешки циљ којем би требало тежити. Потрага за националном самобитношћу отвара се тек превратом 1903. године. Пашић је имао јасну представу шта Србија хоће и може у будућности. Доктрина Пашићеве спољне политике била је сва прожета остварењем националног програма Народне радикалне странке, и из тог програма произлазила је и као теоријско сагледавање улоге и положаја Србије у међународним односима и као њена практична примена.

Концепти његовог првог излагања у Народној скупштини пуни су искрене жеље да се прекине с прошлошћу – било да је реч о њему као социјалисти и заверенику, бунтовнику или издајнику у властитим редовима, или о трајнијем усмеравању спољне политике Србије. Иако то није изговорио за говорницом у Народној скупштини, Пашић је желео да се јавно огради од својих социјалистичких и радикално-народњачких ставова из периода ране политичке делатности и да трајно са себе скине ореол „завереника и бунтовника” и огорченог непријатеља личне власти. „Сматрам за дужност да изјавим – пише у Пашићевом концепту говора у Народној скупштини – да се ја у политици не руководим студентским и омладинским идеалима, но проникнут озбиљним сувременим потребама и интересима Земље, и поучен историјом српском да не треба покретати питања, којима се крај њиховог решења не може провидити [сиц!] и бар на некој извесној вероватности предсказати – руководим се животним интересима Краљевине

Краљ Петар и Никола Пашић пред зградом Народне скупштинe

и Српског народа и радим према приликама које су се сада сложиле, на ономе задатку који се даде извести и остварити.”

Уколико је желео да управља земљом, Пашић је морао да стекне потпуно поверење двора и династије Карађорђевић, грађанске класе у целини и својих присталица у странци. Реалистичким проценама и опрезним вођењем спољне политике, Пашић је уливао сигурност свим политичким чиниоцима у Србији. Била је то потврда да Србија неће више „улазити у авантуре” и такве спољнополитичке споразуме који би могли да доведу у питање не само остварење њеног националног програма него и њену тек стечену независност и демократски преображај. Уочивши велика померања међу европским силама, усмерена на стварање два антагонистичка блока, и стварне потребе српског народа у целини, Пашић је снажно обележио и неке трајније тежње спољне политике Србије. Негативна искуства у прошлости била су му значајан подстрек за уобличавање нове доктрине: 1) Балкан балканским народима, 2) зближавање и споразум са Црном Гором и Бугарском, 3) пријатељство и ослонац на Русију, 4) стицање

економске независности у односима са Аустроугарском и 5) снажније отварање према великим западним државама, пре свега према Француској и Енглеској.

Иако је Пашић од почетка испољио жељу да гради пријатељске односе са Аустроугарском, већ тада му је било јасно да велика суседна монархија показује експанзионистичке тежње према Солуну и са забринутошћу је разматрао могућност опстанка и развитка српске државе. То је био и један од разлога зашто радикалске владе нису одмах поставиле питање Босне и Херцеговине као међународни проблем, што је био саставни део њиховог националног програма. Радећи обазриво, Пашић је дуго испитивао могућност да се постави чак и питање положаја Срба у Босни и Херцеговини, евентуално кроз задобијање ограничених аутономних права. Био је уверен да би покретање питања Босне и Херцеговине значило „прекид са Аустро-Угарском, прекид не само у политичком смислу, већ и у трговинском и саобраћајном, значи изложити Србију репресалијама и гњеви моћног суседа, без моћног заштитника, који би нас бранио од насртаја аустроугарског”. Када није могао да постави „српско питање” у Босни и Херцеговини легалним путем, Пашић је покренуо читав механизам тајне „револуционарне националне пропаганде”, која је требало да присили Беч на попуштање.

Пашићева идеја да спољну политику Србије одмах усмери само у једном правцу – према великој словенској заштитници Русији, онемогућена је ангажовањем и поразом Русије у рату с Јапаном. Под његовим руководством, српска дипломатија је изашла из традиционалних уских балканских оквира, разапета у прошлости између Беча и Петрограда, и потражила је ослонац у Западној Европи. У томе га није спречио ни прекид дипломатских односа са Енглеском због „завереничког питања” и убиства краља Александра и Драге Машин.

Но, Пашић се није увек добро сналазио у вртлогу сукоба интереса великих сила на Балкану и настојања балканских народа да изађу на велику сцену историје. Често је спољни чинилац био толико наглашен да је унапред замагљивао

могућност националне афирмације појединих мањих балканских народа. Пашић се с разлогом бојао утицаја Аустроугарске на поједина албанска племена и покушаја Италије да на албанској територији нађе упориште за продор на Балкан. Домаће албанске снаге које су тежиле националној идентификацији биле су још увек слаба залога одбране од империјалистичких насртаја са северозапада и запада. Сарадњу балканских народа још више је слабила вековна усмереност турске политике на подвајању словенског хришћанског од албанског муслиманског живља, затим аустроугарска политика спречавања „да се словенска бујица излије у Јадранско море”, анархија и стално смањивање словенског становништва у Старој Србији. Иако је одраније постојала национална пропаганда у тим крајевима, па чак и покренут лист *Албанија* у Београду, осмишљену политику реализације националног програма Србије зачео је тек Никола Пашић 1904. године. Он је лично саставио пројекат о српско-албанском заједничком раду, који се темељио на захтеву да се ти односи најпре добро проуче, а онда учини све што је могуће да се Албанци придобију за сарадњу са Србијом. У средишту Пашићевог интересовања, на основу тога пројекта, нашли су се племенско-фисовски прваци Метохије. На предлог Марка Миљанова, лично је поставио једног Албанца (Николу Иванаја) као чиновника у приштински Конзулат, али су та Пашићева настојања наишла на отпор и у Београду и у Конзулату у Призрену, где је радио Мирослав Спалајковић. На Пашићеву иницијативу српски посланик у Риму, Милован Миловановић, састао се 1905. године са Албертом Гиком, претендентом на албански престо.

Тражећи ослонац за усмеравање националне пропаганде међу албанским становништвом, Пашић није изгубио из вида македонско питање, иако оно није било тако сложено, пошто у Македонији није претила толика опасност словенском становништву. Па ипак, питање и Македоније и Старе Србије Пашић никад није раздвајао, с обзиром на тежњу аустроугарског продора ка Солуну. „Питање о коначној судбини тих

провинција врло је заплетено” – каже Пашић у својим белешкама скупштинског говора. „Кад би решење тог питања зависило само од балканских држава не би опет за то било лакше. У тим провинцијама живе шест народности, које више или мање подлежу под уплив разних политичких центара, и у чију су судбу заинтересоване како пет малих држава (Србија, Црна Гора, Бугарска, Грчка, па и Влашка) тако исто и неколико великих држава. Ниједна од ових пет држава, сем Влашке, неће остати мирна, ако се ма која држава умеша у решење судбе њихове. Само споразум између њих олакшава њихово решење. Споразум у првом реду између Срба и Бугара, а у другом реду између њих са Грцима и Румунима.” Откуд овакво Пашићево доктринарно посматрање националног питања кроз призму међудржавних споразума и претерану опцију спољног чиниоца?

Ступајући на кормило државе, посебно њене спољне политике, Пашић није имао довољно поузданих података са терена, нити је темељније познавао српско-албанске и српско-македонске односе. Радови који су се у то време јављали, било научника (Ј. Цвијић) или дипломата (С. Симић), прагматично су се уклапали у идеологију „националне мисије” Србије, стварно оправдавајући њене државне интересе. Услед тога је на површини остајао препознатљив и јако уочљив траг спољних чинилаца. Страх од бугарског анексионизма и аустроугарског преузимања Албаније, све више је повећавао моћ државе у решавању националног питања, потискујући науку и рационални политички резон. Вероватно је то и разлог због чега је Пашић стално помињао Македонију као географски појам, али нигде Македонце као народ, што је лично настојао да успостави везе с албанским првацима и примио у државну службу Албанца, али све то „да би се заштитили животни интереси српске државе”. Зато у својим белешкама и каже: „Још је неоснованија она политика, која би тежила да се из три разна вилајета (Солунски, Битољски и Косовски) у којима живе шест народности (Срби, Бугари, Грци, Власи, Арнаути и Турци) створи једна аутономна

област за коју треба европске силе да је изнуде од Турске”. А ни тада, ни касније, Пашић није веровао у искреност великих сила. Када је о томе размишљао, Пашић је говорио језиком социјалистичке интернационале: „Египат је окупирала Енглеска да уведе ред и осигура европске капитале, који су уложени у Египту. Француска је окупирала под истим условима Тунис и Мадагаскар, Аустро-Угарска Босну и Херцеговину, Немачка Чао-Чао да створи себи базис за трговину, Америка Филипине да уведе ред и ослободи урођенике, Русија Манџурију да осигура уложени капитал у железницама, итд.”. Зато се Пашић питао: „Ко би могао европске велесиле, које би се решиле на интервенцију у уређењу Старе Србије и Македоније разлозима убедити да треба дати аутономију тим покрајинама кад сваки ратује против свију и сви против сваког? Аутономија тих провинција пропала би као што је пропала аутономија Босне и Херцеговине баш од стране оне државе, која је пређе предлагала да се даду тим провинцијама аутономна права.”

Пашић је, дакако не увек и својом личном заслугом, остварио запажене практичне резултате у том периоду руковођења спољном политиком. Да би се снажније бранили национални интереси, 23. фебруара 1904. године потписан је Уговор о савезу између Србије и Црне Горе, а 25. априла, исте године, српско-бугарски споразум, чији је циљ био да појача одбрану и националне независности и да се супротстави „свакој непријатељској акцији или изолираној окупацији” оних крајева на које су те државе претендовале. Свестан немоћи Русије, споразум о пријатељству Пашић је нудио и Аустро-угарској, али није наишао на разумевање у Бечу. Такву политику мира и споразумевања Пашић је енергично бранио и пред Народном скупштином, у дебати 22. новембра 1904. године: „Политика, којом би се сада реметило постојеће стање – рекао је – ја држим, да се не би могла оправдати, бар ја не бих смео узети на себе одговорност за такву једну политику, но држим, и шта више убеђен сам, да животни интереси Српства захтевају, да се агресивне политике клонимо, и да подржавамо политику мира, тим пре што су се на ту исту